

صلاة الاضلاع

دانشگاه تربیت معلم
دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی
گروه مطالعات برنامه درسی

پایان‌نامه:

جهت دریافت درجه کارشناسی ارشد برنامه‌ریزی درسی

عنوان:

طراحی برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه

استاد راهنما:

دکتر مجید علی‌عسگری

استاد مشاور:

دکتر یحیی قان‌دی

پژوهشگر:

شورش رحمانی

خرداد ۱۳۸۸

چکیده

آموزش و پرورش روحیه تعاون یکی از اهداف نظام آموزش و پرورش ایران است. از آنجا که یکی از وظایف تعلیم و تربیت، آماده کردن افراد برای مشارکت فعال در زندگی اجتماعی است، لذا آموزش و پرورش باید مردم را به گونه‌ای آموزش دهد تا افراد بتوانند به پیشرفت جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند کمک کنند. دوره متوسطه به دلیل جایگاه کلیدی و نقش موثری که در شکل‌گیری شخصیت نسل نو برای پذیرش نقش‌های اقتصادی، اجتماعی و ... در بستر جامعه دارد می‌تواند به عنوان نقطه شروع انجام حرکتی اصلاحی در نظام آموزش و پرورش قلمداد شود. پژوهش حاضر با هدف طراحی برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه صورت گرفته است. اهداف کلی برنامه درسی در این پژوهش بر اساس مطالعه مبانی نظری و تحقیقات انجام گرفته تدوین، که پس از عبور از دو صافی فلسفه تعلیم و تربیت و روان‌شناسی یادگیری، به اهداف آموزشی تبدیل شده است و سپس با توجه به این اهداف، رئوس محتوای برنامه درسی، راهبردهای یاددهی- یادگیری و ارزشیابی برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون مشخص گردید. روش پژوهش دارای ابعاد نظری و توصیفی-پیمایشی است، برای این منظور در بعد نظری با استفاده از منابع و متون تخصصی در حوزه‌های تعاون و تعلیم و تربیت بویژه برنامه درسی و همچنین پژوهش‌ها و تحقیقات انجام شده، عناصر اساسی برای برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه استخراج گردید. در مرحله اول برای دستیابی به چهارچوب مورد نظر، مبانی نظری برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون مورد مطالعه قرار گرفت. در بعد توصیفی - پیمایشی نیز پس از دستیابی به برنامه مطلوب، از نظر متخصصان برنامه درسی و کارشناسان آموزش وزارت تعاون برای اعتبارسنجی آن استفاده شد. برای این منظور پرسشنامه‌ای فراهم و در اختیار ۲۰ نفر از متخصصان برنامه‌ریزی درسی و کارشناسان آموزش تعاون قرار گرفت. یافته‌های تحقیق نشان داد که اکثر متخصصان، اهداف آموزشی پیشنهادی، رئوس محتوا، راهبردهای یاددهی- یادگیری و روش‌های ارزشیابی این پژوهش را نسبتاً مطلوب ارزیابی کرده‌اند.

واژگان کلیدی: برنامه درسی، روحیه تعاون، دوره متوسطه.

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱- مقدمه	۱
۱-۲- بیان مسئله	۲
۱-۳- اهداف	۴
۱-۳-۱- هدف کلی	۴
۱-۳-۲- هدف‌های ویژه	۴
۱-۴- سؤال‌های تحقیق	۴
۱-۵- ضرورت و اهمیت انجام تحقیق	۵
۱-۶- تعریف اصلاحات و واژه‌ها	۶

فصل دوم: ادبیات و پیشینه تحقیق

۲-۱- مقدمه	۹
۲-۲- جایگاه پرورش روحیه تعاون در مدارس	۱۰
۲-۳- مفهوم و تعریف تعاون	۱۱
۲-۴- اهمیت دوره متوسطه برای پرورش روحیه تعاون	۱۲
۲-۵- اهداف و برنامه‌های آموزش متوسطه	۱۳
۲-۶- ضرورت آموزش تعاون، همکاری، تقویت روحیه	۱۴
۲-۷- برنامه درسی	۱۵
۲-۷-۱- مفهوم برنامه درسی	۱۶
۲-۷-۲- مبانی برنامه درسی	۱۹
۲-۷-۲-۱- مبانی فلسفی برنامه درسی مرتبط با پرورش روحیه تعاون	۱۹
۲-۷-۲-۲- مبانی جامعه‌شناسی برنامه درسی مرتبط با پرورش روحیه تعاون	۳۰
۲-۷-۲-۲-۱- جامعه	۳۰
۲-۷-۲-۲-۲- فرهنگ	۳۱
۲-۷-۲-۲-۳- کارکردهای اجتماعی مدرسه	۳۲
۲-۷-۲-۲-۴- مفاهیم جامعه‌شناسی مرتبط با روحیه تعاون	۳۵
۲-۷-۲-۳- مبانی روانشناختی برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون	۴۰
۲-۷-۲-۳-۱- یادگیرنده	۴۰
۲-۷-۲-۳-۲- یادگیری	۴۵
۲-۷-۲-۳-۳- نظریه‌های یادگیری مرتبط با پرورش روحیه تعاون	۴۷
۲-۷-۲-۴- مبانی دانشی برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون	۴۹
۲-۷-۲-۴-۱- کارکرد واژه تعاون	۵۰
۲-۷-۲-۴-۲- ارزش‌های تعاون	۵۱
۲-۷-۲-۴-۳- اصول تعاون	۵۱

۵۳	.....آموزش تعاون	۲-۷-۲-۴-۴
۵۸	.....تعاونی‌های آموزشی	۲-۷-۲-۴-۵
۶۰	.....عناصر برنامه درسی	۲-۸
۶۱	.....اهداف	۲-۸-۱
۶۱	.....محتوا	۲-۸-۲
۶۲	.....راهبردهای یاددهی - یادگیری	۲-۸-۳
۶۲	.....روش‌های ارزشیابی	۲-۸-۴
۶۲	.....نظریه‌های برنامه درسی مرتبط با پرورش روحیه تعاون	۲-۹
۶۳	.....دیدگاه اجتماعی	۲-۹-۱
۶۴	.....دیدگاه انسان‌گرایانه	۲-۹-۲
۶۵	.....دیدگاه رشدگرا	۲-۹-۳
۶۶	.....راهبردهای تدریس و نقش آنها در پرورش روحیه تعاون	۲-۱۰
۶۷	.....مدل تفحص گروهی	۲-۱۰-۱
۶۸	.....ایفای نقش	۲-۱۰-۲
۶۹	.....یادگیری مشارکتی	۲-۱۰-۳
۷۴	.....روش‌های ارزشیابی برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون	۲-۱۱
۷۵	.....آزمون‌های عملکردی	۲-۱۱-۱
۷۵	.....روش‌های سنجش مشاهده‌ای	۲-۱۱-۲
۷۶	.....روش فهرست واری	۲-۱۱-۲-۱
۷۶	.....روش مقیاس درجه‌بندی	۲-۱۱-۲-۲
۷۶	.....روش واقع‌نگاری	۲-۱۱-۲-۳
۷۷	.....سوابق پژوهشی مربوط به پرورش روحیه تعاون در داخل و خارج از کشور	۲-۱۲
۷۷	.....تحقیقات انجام شده در داخل کشور	۲-۱۲-۱
۸۱	.....تحقیقات انجام شده در خارج از کشور	۲-۱۲-۲
۸۹	.....جمع‌بندی فصل دوم	۲-۱۳

فصل سوم: روش تحقیق

۹۱	.....مقدمه	۳-۱
۹۲	.....روش تحقیق	۳-۲
۹۲	.....جامعه آماری	۳-۳
۹۳	.....نمونه آماری	۳-۴
۹۳	.....روش نمونه‌گیری	۳-۵
۹۳	.....ابزار اندازه‌گیری	۳-۶
۹۳	.....نحوه جمع‌آوری اطلاعات	۳-۷
۹۴	.....روش تجزیه و تحلیل اطلاعات	۳-۸

فصل چهارم: یافته‌های تحقیق

۹۷	۴-۱- مقدمه
۹۸	۴-۲- مطالعه مبانی نظری
۹۸	۴-۲-۱- مبانی فلسفی
۹۹	۴-۲-۲- مبانی جامعه‌شناسی
۱۰۱	۴-۲-۳- مبانی روان‌شناختی
۱۰۲	۴-۲-۴- مبانی دانشی
۱۰۲	۴-۳- مطالعه تحقیقات انجام شده
۱۰۳	۴-۴- جمع‌بندی مبانی نظری و تحقیقات انجام شده
۱۰۴	سوال اول
۱۰۶	سوال دوم
۱۱۵	سوال سوم
۱۱۶	سوال چهارم
۱۱۸	سوال پنجم

فصل پنجم: بحث و نتیجه‌گیری

۱۲۵	۵-۱- مقدمه
۱۲۶	۵-۲- خلاصه
۱۲۷	۵-۳- بحث و نتیجه‌گیری
۱۳۰	۵-۴- پیشنهادها
۱۳۰	۵-۴-۱- پیشنهادهای کاربردی
۱۳۱	۵-۴-۲- پیشنهادهای پژوهشی
۱۳۱	۵-۵- محدودیت‌های تحقیق

منابع و ماخذ

۱۳۳	منابع
-----	-------

فهرست جداول و نمودارها

صفحه	عنوان
۴۴	جدول ۱-۲ خلاصه خصوصیات سطح سنی دانش‌آموزان دوره متوسطه .
۵۳	جدول ۲-۲ اصول و ارزش‌های مطرح شده از سوی ICA درباره‌ی تعاون.
۹۹	جدول ۴-۱ دلالت‌های ضمنی مبانی فلسفی بر برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون.
۱۰۰	جدول ۴-۲ دلالت‌های ضمنی مبانی جامعه‌شناسی بر برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون.
۱۰۱	جدول ۴-۳ دلالت‌های ضمنی مبانی روان‌شناسی بر برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون.
۱۰۲	جدول ۴-۴ دلالت‌های ضمنی مبانی دانشی بر برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون.
۱۰۳	جدول ۴-۵ دلالت‌های ضمنی تحقیقات انجام شده بر برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون.
۱۰۴	جدول ۶-۴ فهرست مقدماتی اهداف کلی بر اساس مبانی نظری.
۱۰۸	جدول ۷-۴ اهداف آموزشی.
۱۱۸	جدول ۸-۴ میانگین نمره درصدی اهداف برنامه درسی مبتنی.
۱۲۱	جدول ۹-۴ میانگین نمره درصدی مؤلفه‌های برنامه درسی مبتنی.
۱۲۱	نمودار ۱-۴ توزیع فراوانی میزان تناسب اهداف برنامه درسی مبتنی.
۱۲۳	نمودار ۲-۴ توزیع فراوانی میزان تناسب مؤلفه‌های برنامه درسی مبتنی.

۱- کلیات تحقیق

۱-۱- مقدمه

در دهه‌های گذشته به دلیل افزایش رشد جمعیت و روند توسعه اجتماعی و اقتصادی بر تعداد افراد تحت پوشش آموزش پایه و متقاضیان برخوردار از آموزش متوسطه و عالی افزوده شده که این امر چالش‌ها و مسایلی را برای نظام‌های آموزشی به وجود آورده است. مسائل مربوط به تأمین بودجه و هزینه‌های آموزشی، تأمین نیروی انسانی مورد نیاز، برقراری تساوی در دسترسی به آموزش، انجام کار گروهی و مشارکت جمعی و مسایل متعدد دیگر از جمله اموری هستند که نظام‌های آموزشی را وادار به ایجاد اصلاحات نموده است.

دوره دانش‌آموزی مهم‌ترین، ماندگارترین و اثربخش‌ترین دوره حیات هر فرد است. در این دوره هر چند تحصیل و دانش‌آموزی مهم‌ترین وظیفه و تکلیف دانش‌آموزان است اما تحولات پنهانی مراحل رشد کودکی، نوجوانی و جوانی و بالاخص در دوران بلوغ و هویت‌جویی، روابط بین دانش‌آموزان، طولانی بودن زمان تحصیل، تنوع فعالیت‌ها، برنامه‌ها و به ویژه فعالیت‌های پرورشی، گروهی و اجتماعی، مدرسه را محلی برای تمرین زندگی برای فردایی بهتر و دانش‌آموزان را برای حضور در جامعه بزرگتر مهیا می‌سازد. از این رو جهت‌گیری برنامه‌های درسی از جمله مسائلی است که زمینه‌ساز اصلاح و تغییر در مبانی برنامه‌ریزی درسی و چارچوب برنامه درسی ملی^۱ در بسیاری از کشورها شده است.

امروزه یکی از ابزارهای لازم برای رسیدن به توسعه در هر جامعه، میزان مشارکت افراد و گروه‌های اجتماعی در امور مختلف است. از نظر اینکلس^۲ (۱۹۹۷) انسان مدرن، شهروندی مشارکت‌کننده و آگاه است و نسبت به انجام وظایف و کارها احساس مسئولیت می‌کند. هر اندازه آگاهی و احساس مسئولیت افراد در قبال جامعه بیشتر باشد، به همان اندازه مشارکت داوطلبانه آنان افزایش می‌یابد و آنها سهم بیشتری در توسعه جامعه خواهند داشت (فخرایی، ۱۳۸۰). در حال حاضر بسیاری از نظام‌های آموزشی به دنبال ارائه دانش، مهارت و نگرش‌های مورد نیاز برای آماده‌سازی فراگیران در برخورد با مسائل و چالش‌های زندگی آتی آنان هستند و با استفاده از سیاست‌های راهبردی گوناگون امکان رشد و گسترش مبانی آموزش مداوم را به عنوان فرایندی که برنامه‌های درسی تسهیل‌کننده آن است دنبال می‌نمایند. علاوه بر این، تغییر روش‌های تدریس و بازنگری عوامل مؤثر بر فرایند یاددهی-یادگیری موجب استفاده از روش‌های فعال و مشارکتی در مدارس شده است تا دانش‌آموزان و

1- National curriculum

2 - Enkles

معلمان بتوانند با همکاری یکدیگر، با ابعاد اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی امور پیرامون خود آشنا شده و زمینه بهبود و حتی ارتقاء سطح آموزش را فراهم سازند. بدین لحاظ پژوهش در زمینه طراحی برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون^۱ به خصوص در دوره متوسطه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است.

۲-۱- بیان مسئله

تعاون به مفهوم همکاری، همیاری و موفقیت خود را در گرو موفقیت دیگران دانستن است. این مفهوم سابقه در فرهنگ ملی، دینی و ایرانی داشته و به میزان عمر زندگی اجتماعی مردم ایران و ظهور دین اسلام در کشور قدمت دارد (کلباسی اصفهانی، ۱۳۷۱). نظر به اینکه نظام آموزش و پرورش ایران متأثر از فرهنگ ملی و دینی است بنابراین سیاست‌ها، اهداف، اصول و خط مشی آن نیز باید به گونه‌ای طراحی شود که دانش‌آموزان آن بتوانند در سایه برنامه‌ها و فعالیت‌های آموزشی و پرورشی مدارس، افرادی مشارکت‌جو و مسئولیت‌پذیر تربیت یافته و در شکل‌گیری و توسعه روحیه تعاون در جامعه مؤثر و سهیم گردند.

آموزش و پرورش روحیه تعاون یکی از اهداف عمده نظام آموزش و پرورش ایران است و در اصول ۳۷، ۳۸ و ۵۸ طرح کلیات نظام آموزش و پرورش کشور به صراحت به تعاون، کار جمعی و پرورش روحیه نظم و واگذاری مسئولیت به دانش‌آموزان تأکید شده است. از آنجا که یکی از وظایف تعلیم و تربیت، آماده کردن افراد برای مشارکت فعال در زندگی اجتماعی است، آموزش و پرورش باید مردم را به گونه‌ای آموزش دهد تا افراد بتوانند به پیشرفت جامعه‌ای که در آن زندگی می‌کنند کمک کنند. پی‌ریزی بنیان توسعه در ابعاد مختلف بدون مشارکت و همیاری افراد جامعه و همکاری گروهی در اشکال مختلف امکان‌پذیر نخواهد بود (معافی و همکاران، ۱۳۷۹، ص ۴).

اصول کلی توسعه از دیدگاه مشارکت مسئولانه همه اعضای جامعه عبارتند از: ۱- تشویق و ترغیب افراد جهت انجام کار گروهی، ۲- مشارکت جمعی، و ۳- خود اشتغالی و کارگشایی (یونسکو، ۱۳۷۶). در این رابطه باید جهت‌گیری‌های برنامه درسی ایجاد فرصت‌های لازم برای رشد احساس همدردی و همکاری بین دانش‌آموزان باشد. شرکت دادن دانش‌آموزان در کارهای دسته جمعی، ایجاد فعالیت‌های گروهی، بحث‌های دسته جمعی، تنظیم برنامه درسی از طرف دانش‌آموزان، ارتباط دو طرفه بین معلمان و دانش‌آموزان و اجرای پروژه‌های مختلف فرصت‌های خوبی برای توسعه و رشد روح همکاری را در بین دانش‌آموزان به وجود می‌آورد (کرامتی، ۱۳۸۰).

^۱ - Cooperation

یکی از مشکلات موجود در اغلب مدارس، پایین بودن میزان مشارکت دانش‌آموزان در امور مدرسه است. به نظر می‌رسد که برای مشارکت فعال دانش‌آموزان، برنامه‌ها و خط‌مشی مناسبی وجود ندارد، بررسی‌ها و پژوهش‌های صورت گرفته در این مورد، موید همین مطلب است (عباس‌زادگان، ۱۳۷۲؛ رحیمی، ۱۳۷۶؛ به نقل از فخرایی، ۱۳۸۰). رقابت فردی نیز مسلماً بررسی ما را از نارسایی‌های آموزش و پرورش که بسیاری از جوانان و نوجوانان در مدارس تجربه کرده‌اند را عمیق‌تر می‌کند. شواهد علیه رقابت به عنوان اساس و بنیان استراتژی یادگیری بسیار قانع‌کننده است. در این رابطه بارزترین شواهد را جانسون^۱ و همکارانش (۱۹۸۹) جمع‌آوری کرده‌اند، آنها بر اساس پژوهش‌های خود نتیجه گرفته‌اند پرورش روحیه تعاون در ترویج موفقیت تحصیلی و بهره‌وری به میزان قابل توجهی مؤثرتر از رقابت میان فردی و تلاش فردی است و همچنین تعاون همراه با رقابت میان گروهی در ترویج موفقیت تحصیلی و بهره‌وری، بهتر از رقابت میان فردی و تلاش‌های فردگرایانه است.

همچنین در سند ملی تعاون، اولین محدودیت توسعه بخش تعاون، توسعه نیافتگی فرهنگ تعاون در جامعه و عدم شناخت توانمندی‌ها و مزایای بخش تعاون دانسته شده است و برای رفع این محدودیت در بخش سیاست‌های اجرایی در بند ۴ بخش الف، وزارت آموزش و پرورش و وزارت علوم، تحقیقات و فناوری موظف شده‌اند که به منظور ترویج فرهنگ تعاون در کشور نسبت به گسترش آموزش‌های کلاسیک موضوعات تعاون به ویژه اصول و ارزش‌های تعاون در سطوح مختلف تحصیلی اقدام نمایند (قاندی و تاجیک اسماعیلی، ۱۳۸۷، ص ۷۰).

اما علیرغم مطالب و حقایق فوق، متأسفانه امروز در مدارس و مراکز آموزشی، پرورش روحیه تعاون به جُرد گرفته نمی‌شود و در برنامه‌های درسی از جایگاه مناسبی برخوردار نیست، نتیجه چنین وضعیتی محروم کردن دانش‌آموزان از مجموعه وسیعی از تجارب غنی پرورش روحیه تعاون، که تأثیری سازنده در بروز و بارور کردن استعداد بالقوه دارد، می‌باشد.

با عنایت به مطالب مذکور می‌توان نتیجه گرفت که اساساً پرورش روحیه تعاون در نظام آموزشی کشور ما از یک سو با محدودیت‌های نظری و فکری (فخرایی، ۱۳۸۱) و از سوی دیگر با توسعه نیافتگی فرهنگ تعاون و مشارکت، دست به گریبان است. محدودیت‌های فکری و نظری در عدم اعتقاد و باور برنامه‌ریزان و مسئولان آموزشی به لحاظ ضرورت و نقش روحیه تعاون در شکوفایی قابلیت‌ها و استعدادهای مختلف دانش‌آموزان و تحقق اهداف مختلف نظام آموزشی بارز است که توسعه نیافتگی فرهنگ تعاون هم ناظر به عدم شناخت و

^۱ - Janson

توانمندی‌های تعاون در نظام آموزشی می‌باشد. با توجه به غفلت از ظرفیت‌های قابل توجه پرورش روحیه تعاون و نیز مشکلات مبتلا به آن، که باعث شده همواره این حوزه به عنوان یک زمینه فرعی و حاشیه‌ای در دستور کار نظام آموزشی قرار گیرد، این تحقیق در پی آن است تا از طریق طراحی و تدوین برنامه درسی به جایگاه و اعتبار بخشی روحیه تعاون در نظام آموزشی کمک کند.

۱-۳- اهداف

۱-۳-۱- هدف کلی

- طراحی برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه.

۱-۳-۲- هدف‌های ویژه

- ۱- تعیین اهداف برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه،
- ۲- تعیین رئوس محتوای آموزشی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه،
- ۳- تعیین روش‌های تدریس مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه،
- ۴- تعیین روش‌های ارزشیابی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه، و
- ۵- اعتبار بخشی برنامه درسی تهیه شده.

۱-۴- سؤال‌های تحقیق

- ۱- اهداف برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه چیست؟
- ۲- رئوس محتوای برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون متوسطه چیست؟
- ۳- روش‌های تدریس برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه چه می‌باشد؟
- ۴- روش‌های ارزشیابی برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون در دوره متوسطه چیست؟
- ۵- آیا برنامه درسی تهیه شده از نظر متخصصان برنامه‌ریزی درسی و کارشناسان آموزش وزارت تعاون از اعتبار برخوردار می‌باشد؟

۵-۱- ضرورت و اهمیت انجام تحقیق

یکی از ملاک‌های توسعه یافتگی و مدنیت جوامع، حضور مردم و اساس مشارکت پذیری آنها در جامعه است. رفتار تعاون نوعی بلوغ فکری و اجتماعی انسانهاست و مهم‌ترین کانال به منظور فرهنگ سازی امر مشارکت، همکاری و تعاون در آموزش و پرورش است (قائدی و تاجیک اسماعیلی، ۱۳۸۶). آشنا نمودن دانش‌آموزان دوره متوسطه با مفاهیم مشارکت و همکاری و نیز توسعه نگرش آنان در راستای جامعه‌گرایی و تقویت رفتار اجتماعی از مهم‌ترین اهداف تعلیم و تربیت است. فعالیت‌های تعاونی دانش‌آموزان را برای دوران بزرگسالی به خوبی آماده می‌کند و موجب خواهد شد مفاهیم زندگی متعالی و توسعه‌گرایانه همکاری و جمع‌گرایی را به شیوه مطلوب درک کنند، در این راستا فراهم ساختن بستری مناسب برای نیل به درک عمیق‌تری از تعاون از وظایف تعلیم و تربیت کشور است (شهریور، ۱۳۸۰، ص ۱۸).

مطالعه برنامه درسی دوره متوسطه از ابتدا تاکنون نشان می‌دهد که این دوره یکی از حساس‌ترین و مهم‌ترین مراحل آموزش عمومی بوده است و بخش اعظم نظام آموزشی به این دوره مربوط می‌شود. یکی از دلایل عمده این حساسیت آن است که دانش‌آموزان پس از پایان دوره متوسطه وارد جامعه می‌شوند و توانایی‌های آنها در سطح وسیع مورد ارزیابی قرار می‌گیرد (گویا، ۱۳۷۸). به تعبیری دوره متوسطه پاسخ‌گوی آموزش عمومی در مقابل جامعه است و چگونگی تأمین هدف‌های اساسی دوره متوسطه که شامل آموزش عالی، شهروندی و اشتغال است مورد توجه جامعه و مجامع تخصصی قرار می‌گیرد. لذا این امر مستلزم آن است که دانش‌آموزان با بسیاری از چالش‌های اجتماعی روبرو شوند، یعنی برنامه درسی در این دوره باید به دانش‌آموزان کمک کند تا بتوانند با دیگران ارتباط برقرار نموده، مشارکت کرده و به طور جمعی با یکدیگر کار کنند و بتوانند اختلافات خود را بدون توسل به پرخاشگری و با تفکر حل نمایند. همچنان که کاتالانو^۱ استدلال می‌کند احتمال پرورش احساس شهروندی در دانش‌آموزان زمانی بیشتر است که آنها فرصت‌های متنوعی برای مشارکت کردن در مدرسه داشته باشند (احمدیه، ۱۳۸۵).

با توجه به ماهیت کارکرد فرهنگی آموزش و پرورش که باید تعاون و مشارکت را به عنوان فرهنگ در سطح جامعه نهادینه کند و همچنین با توجه به ویژگی‌های دانش‌آموزان دوره متوسطه که در مرحله احساس توانایی و ایفای نقش مفید اجتماعی، اقتصادی و شرکت در زندگی گروهی قرار دارند (صافی، ۱۳۷۹، ص ۹۱) وجود یک برنامه درسی کامل در دوره متوسطه که هدف این دوره تقویت و پرورش روحیه مشارکت و مسئولیت پذیری و همکاری متقابل با دیگران است، ضروری می‌باشد.

^۱ - Catalano

۱-۶- تعریف اصطلاحات و واژه‌ها

با این توضیح که بسیاری از واژه‌ها و اصطلاحات معانی گوناگونی دارند محقق در تحقیق خود ناگزیر به تعریف آنهاست زیرا ممکن است در بعضی موارد واژه یا اصطلاح ویژه‌ای برای خواننده عرضه کند که اصولاً مورد توجه محقق نباشد و یا برای خوانندگان بیگانه و نامفهوم باشد (نادری و سیف نراقی، ۱۳۸۵). لذا محقق به تعریف واژه‌های مهم و کلیدی می‌پردازد.

۱- برنامه درسی

- تعریف نظری

برنامه درسی به عنوان طرحی جهت تدارک مجموعه‌ای از فرصت‌های یادگیری برای افراد تحت تعلیم قلمداد می‌شود (سیلر و الکساندر، ترجمه خوی‌نژاد، ۱۳۸۰).

- تعریف عملیاتی

نقشه تعلیم و تربیت گروهی از افراد می‌باشد که در برگزیده اهداف آموزشی، رئوس محتوا، روش و فرایند ارزشیابی آن تعلیم و تربیت می‌باشد.

۲- روحیه تعاون

- تعریف نظری

جریانی است که در آن افراد و گروه‌ها برای نیل به هدف‌های عمومی فعالیت‌های خود را متحد کرده و از کمک یکدیگر برخوردار می‌شوند و موفقیت یک فرد یا یک گروه عین موفقیت افراد و گروه‌های دیگر باشد، اساس کارهای تربیتی باید بر همکاری معلم، شاگرد و والدین استوار باشد (شریعتمداری، ۱۳۷۹).

- تعریف عملیاتی

مقصود از روحیه تعاون در این پژوهش، آن دسته از دانش‌ها، نگرش‌ها و مهارت‌هایی است که ارزش همکاری، روحیه مشارکت‌پذیری و تشریک مساعی را در دانش‌آموزان ایجاد می‌کند.

- برنامه درسی مبتنی بر پرورش روحیه تعاون

عبارت است از نوعی برنامه درسی که کلیه فعالیت‌های یاددهی - یادگیری را از جمله اهداف، محتوا، راهبردهای یاددهی - یادگیری و ارزشیابی را در چهارچوب روحیه تعاون و مشارکت برای یادگیری دانش‌آموزان تدارک می‌بیند.

۳- دوره متوسطه

- تعریف نظری

دوره متوسطه^۱ مرحله‌ای از آموزش و پرورش است که طی آن دانش‌آموزان جوان به افرادی مستقل و مسئول مبدل می‌شوند، در این مقطع دانش‌آموزان علم و مهارت لازم را جهت ورود به زندگی آینده خود کسب می‌نمایند، این مقطع آموزشی حد فاصل بین آموزش ابتدایی و عالی است که سنین ۱۲ - ۱۱ تا ۱۸ - ۱۷ سالگی را در بر می‌گیرد (موسی‌پور، ۱۳۸۲، ص ۵۹).

- تعریف عملیاتی

در این تحقیق دوره متوسطه دوره‌ای است که در آن دانش‌آموزان گروه سنی چهارده تا هفده یا هیجده ساله تحصیل می‌کنند.

۴- طراحی برنامه درسی

- تعریف نظری

طراحی برنامه درسی به فرآیند مشخص کردن عناصر برنامه درسی و گنجاندن آنها در برنامه اشاره می‌کند (فتحی‌واجارگاه، ۱۳۸۱).

- تعریف عملیاتی

در این پژوهش منظور از طراحی برنامه درسی مشخص کردن عناصر برنامه درسی شامل اهداف، رئوس محتوا، راهبردهای یاددهی - یادگیری و ارزشیابی، یعنی نقشه‌ای برای آموزش می‌باشد.

^۱- Secondary education

۲- ادبیات و پیشینه تحقیق

۲-۱- مقدمه

تعاون به معنای همکاری و کمک به یکدیگر برای رفع نیازهای مشترک بوده و سابقه آن به درازای تاریخ زندگی انسان‌ها بر می‌گردد به طوری که در تاریخ جوامع بشری موارد و مصادیق بسیاری وجود دارد که نشان می‌دهند افراد و گروه‌ها به یکدیگر کمک کرده و برای نیل به اهداف خود به همکاری با یکدیگر پرداخته‌اند. آنچه امروز به عنوان تعاونی از آن یاد می‌شود، نتیجه مطالعات و بررسی‌های فکری صاحب‌نظرانی چون رابرت اون^۱، ویلیام کینگ^۲ و شارل فوریه^۳ است (زولی و کروپ^۴، ۲۰۰۴).

همکاری و تعاون از دو مفهوم عام و خاص برخوردار است. این کلمه در مفهوم عام خود به همکاری، رعایت منافع جمعی، مساعدت و کمک به دیگران اشاره داشته و قدمت کاربردی آن به آغاز عصر زندگی جمعی انسان‌ها و ضرورت همکاری در مقابله با خطرات و تهاجمات طبیعی بر می‌گردد. از آنجا که شهرنشینی، رشد جمعیت، آلودگی محیط زیست، افزایش تقاضا و کمبود امکانات برخی مشکلات زندگی عصر جدید هستند، ضرورت توجه به مفهوم تعاون و همکاری روز به روز اهمیت بیشتری پیدا می‌کند (آرگایل، ۱۳۷۸). به نظر می‌رسد همچنان که جوامع به پیش می‌روند و به پیشرفت‌های شگفت‌انگیز نائل می‌شوند، گرمی روابط بین انسان‌ها رو به سردی می‌گراید و انسان‌های مسئول، آگاه و اندیشمند سعی می‌کنند برای جلوگیری از تضعیف چنین ارزشی چاره‌اندیشی کنند. گمان می‌رود که آموزش و پرورش تا حدود زیادی می‌تواند در این زمینه مؤثر واقع شود. مدرسه و خانواده به عنوان دو نهاد رسمی و غیر رسمی آموزشی، می‌توانند صلح و دوستی را به دانش‌آموزان بیاموزند و به آنها کمک کنند تا اختلافات خود را از طریق همکاری و تعامل مؤثر حل نموده و موجبات رشد شخصیت یکدیگر را فراهم سازند (کرامتی، ۱۳۸۰).

---

¹ - Robert Owen

² - William King

³ - Charles Fourier

⁴ - Zeuli & Cropp

علی‌رغم این که انسان موجودی اجتماعی بوده و تمایل به همکاری، مشارکت‌جویی و کار گروهی جزء غرایز فطری اوست، اما این خصیصه‌ها در افراد گاه با موانع بازدارنده‌ای مواجه می‌شوند. غلبه روحیه فردگرایی، ناتوانی در برخورد صحیح با دیگران، ناآگاهی از توانایی‌ها و استعدادهای جمعی، وجود باورهای فرهنگی غلط و یا غفلت از آموزش این مفاهیم و مهارت‌ها در برنامه‌های درسی موجب شده است تا دانش و مهارت‌های فوق‌الذکر در افراد جامعه بویژه دانش‌آموزان که بخش مهمی از جامعه را تشکیل می‌دهند تضعیف گردد. برنامه‌های درسی نیز ممکن است ناخودآگاه روحیه فردگرایی را بیشتر تقویت کنند (معافی و همکاران، ۱۳۷۹).

لذا در این فصل با توجه به هدف اصلی تحقیق، تلاش شده تا مفهوم تعاون و جایگاه آن در مدارس، مفهوم برنامه درسی و مبانی آن بررسی شود و پس از آن تحقیقات انجام شده به طور مختصر بیان گردد. ضمناً در بیان تحقیقات داخلی و خارجی علاوه بر پژوهش‌های انجام شده که غالباً اندک هستند، به پژوهش‌هایی که تا حدودی به پرورش روحیه تعاون ارتباط دارند نیز اشاره می‌شود.

۲-۲- جایگاه پرورش روحیه تعاون در مدارس

از آنجا که وجود انسان‌های نوع دوست، مشارکت‌پذیر و مبتکر از امتیازات و ویژگی‌های جوامع بالنده ذکر شده است، لذا امید و هدف معلمان، والدین و دست‌اندرکاران تعلیم و تربیت این است که کودکان به نوجوانان و سپس به بزرگسالانی تبدیل شوند که از این شاخصه‌ها برخوردار بوده و توانایی دسترسی موفقیت‌آمیز به خواست‌ها و هدف‌های خود و جامعه را دارا باشند و به عنوان شهروندان مؤثر و باکفایت در زندگی فردی و اجتماعی، شایستگی‌هایی را بروز دهند (نفیسی، ۱۳۷۶).

چنین خواست‌ها و آرمان‌هایی در سطوح گوناگون اهداف آموزشی نظام‌های تربیتی قابل مشاهده است. برای مثال در اهداف غایی نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران در ششصد و بیست و ششمین جلسه خود، که در تاریخ ۷۷/۷/۳۰ تصویب نموده است چنین آمده است:

- پرورش روحیه برادری و تعاون اسلامی و همبستگی ملی و فرهنگی و تقویت آن،
- پرورش روحیه مشارکت و همکاری در فعالیت‌های گروهی،
- پرورش متعادل عواطف انسانی و همزیستی مسالمت‌آمیز،
- پرورش روحیه تحمل آراء دیگران و سعه صدر،
- پرورش روحیه مسئولیت‌پذیری و مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی، و
- ایجاد روحیه ساده زیستی و شناخت ارزش کار.

همه این موارد از ویژگی‌های مطلوب یک شهروند متعادل و مقبول اجتماعی است که بایستی در نظام تعلیم و تربیت به مفهوم عام و برنامه‌دستی به مفهوم خاص سرلوحه فعالیت‌ها قرار گیرد.

۳-۲- مفهوم و تعریف تعاون

درک مفهوم واقعی هر پدیده‌ای امری دشوار است زیرا به دلیل پویایی آن، مفاهیمی که برای آن متصور است و یا واژه‌ها و کلماتی که برای نامیدن آنها به کار برده می‌شود از نظر زمانی، مکانی و حتی شرایط و مقتضیات جوامع مختلف نیز از یکدیگر متفاوت می‌باشند (ابراهیم‌زاده، ۱۳۷۹).

واژه تعاون را اولین بار رابرت اُون در مقابل واژه رقابت^۱ به کار گرفت، سپس صاحب‌نظران و مصلحان اجتماعی این کلمه را با مفاهیم و کارکردهای متفاوتی به کار بستند تا جایی که مقوله نهضت تعاون در نظریه‌های اجتماعی و اقتصادی جایگاه ویژه‌ای یافت (طالب، ۱۳۸۴). در فرهنگ معین تعاون به معنی همدیگر را یاری کردن، به هم یاری رساندن، هم‌دستی، یاری و دستگیری آمده است (معین، ۱۳۷۵، آ-خ). تعاون در معنای وسیع آن همکاری، کمک، معاضدت و اشتراک مساعی در رفع نیازهای همگانی تعریف می‌شود. با این تعریف، تعاون مفهومی کاملاً فراگیر بوده و از محدوده مکان و زمان خاص فراتر می‌رود و دربردارنده نوعی رابطه متقابل بین فرد با فرد، فرد با گروه و گروه با گروه است که حاصل آن، دستاوردهای فعالیت گروهی برای ارضای نیازها است.

بוגاردوس^۲ تعاون را رهیافتی برای زندگی و فلسفه‌ای برای حیات و مجموعه‌ای از پوشش‌ها و شیوه‌های رفتار و در عین حال، مجموعه‌ای از اصول و مبانی راهنمایی در زندگی فردی و اجتماعی انسان می‌داند که ترکیبی از خودیاری و کمک متقابل محسوب و گرایش آن ناشی از بنیان‌گذاری ارزش‌های جهانی انسان است (طالب، ۱۳۸۴، ص ۵). ژان اونیره^۳ از صاحب‌نظران تعاون، معتقد است که تعاون راهی به سوی رفاه اقتصادی و ضمناً وسیله‌ای است که خصوصیات اخلاقی و اجتماعی اعضا را شدیداً تحت تأثیر قرار می‌دهد. از لحاظ جامعه‌شناسی تعاون جریانی است که در آن افراد و گروه‌ها برای نیل به هدف‌های عمومی، فعالیت‌های خود را متحد کرده و از کمک یکدیگر برخوردارند و موفقیت یک فرد عین موفقیت افراد و گروه‌های دیگر است. ادامه حیات اجتماعی تا حد زیادی مربوط به همکاری و اشتراک مساعی افراد جامعه است (شریعتمداری، ۱۳۷۹، ص ۶۱).

^۱ - Competition

^۲ - Bogardus

^۳ - Janonireh

به طور کلی مفهوم تعاون، همکاری و مدد رساندن به یکدیگر و سعی و تلاش مشترک در رسیدن به هدفی مشترک است. آخرین تعریف از تعاون توسط اتحادیه بین‌المللی تعاون^۱ در سال ۱۹۹۵ ارائه شده است. بر اساس این تعریف «تعاون انجمنی مستقل و متشکل از افرادی است که به طور داوطلبانه برای تأمین نیازهای مشترک اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی اعضاء تاسیس شده و فعالیت خود را با مشارکت و با مدیریتی دموکراتیک به اجرا در می‌آورد» (طالب، ۱۳۸۴، ص ۱۰۸).

۴-۲- اهمیت دوره متوسطه برای پرورش روحیه تعاون

در مراحل مختلف تربیتی و تحصیلی، دوره متوسطه از لحاظ مبانی فلسفی، زیستی، روانی و اجتماعی دوره بسیار مهمی است، این دوره با سن شروع کار و مرحله احساس نیاز نوجوان و جوانان به استقلال، موجودیت و علاقمندی به کارهای تولیدی و اقتصادی مقارن است. اهمیت این دوره را در برخورد آن با بحران‌های سن بلوغ و در مسئولیتی باید دید که تأمین نیاز جامعه به نیروی انسانی با این مرحله از تحصیلات رسمی در ارتباط است. بی‌اعتنایی و عدم توجه به ضرورت آماده شدن نوجوانان برای زندگی فردا، چه از حیث ویژگی‌های روانی و اخلاقی و چه از لحاظ ضرورت نیل به خودکفایی اقتصادی و آماده شدن برای اشتغال به کار و قبول مسئولیت‌های زندگی، دامنگیر تحصیلات متوسطه اغلب کشورهاست (ندیمی و بروج، ۱۳۸۵، ص ۱۷۹). چون این دوره یکی از حلقه‌های زنجیره آموزشی است و آموزش عمومی را به آموزش عالی پیوند می‌دهد، لذا هر نوع نارسایی و خلل در آن مستقیماً بر عملکرد و کیفیت هر دو حلقه قبل و بعد تأثیر بسزایی خواهد داشت. این دوره تحصیلی از سه بعد، دوره انتقالی محسوب می‌شود:

- انتقال از آموزش عمومی، همگانی و غیر تخصصی به آموزش دانشگاهی تخصصی،
- انتقال از محیط آموزشی به محیط کار و زندگی، و
- انتقال از دوره کودکی که نیازهای فرد تحت نظر و مراقبت دیگران تأمین می‌شود و جوانی و بلوغ که فرد به استقلال و قبول مسئولیت می‌رسد (ندیمی و بروج، ۱۳۸۵).

هر یک از این ابعاد به تنهایی از حساسیت و اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و ترکیب آنها با یکدیگر حساسیت و اهمیت این دوره را چند برابر می‌کند. در بسیاری از کشورها از جمله ایران دوره آموزش متوسطه منبع اصلی تربیت انسانی نیمه ماهر و ماهر به شمار می‌رود و از این راه تأثیر ویژه‌ای در میزان موفقیت برنامه‌های توسعه اقتصادی و اجتماعی می‌گذارد. نظر به اهمیت و گستردگی این مقطع تحصیلی شایسته است که زمینه‌های

¹ - International Cooperative Alliance

مناسبی برای رسیدن به این اهداف فراهم شود. در این دوره برنامه‌ریزی تحصیلات متوسطه باید بر پایه‌ای استوار باشد که موجبات رشد شخصیت نوجوانان و جوانان را فراهم و استعداد‌های اختصاصی آنان را شکوفا کند تا آمادگی لازم در زندگی فردی و اجتماعی ایجاد شود (صافی، ۱۳۷۹).

۵-۲- اهداف و برنامه‌های آموزش متوسطه

در گذشته مهمترین هدف آموزش متوسطه، تربیت افراد برای جذب و استخدام در ادارات دولتی بود و تحصیلات رسمی بویژه تحصیلات متوسطه ارزش استخدامی پیدا می‌کرد. تعیین اهداف دوره‌های مختلف تحصیلی از جمله دوره متوسطه، به تدریج مورد توجه شورای عالی آموزش و پرورش و دیگر مراجع ذیربط قرار گرفت (ندیمی و بروج، ۱۳۸۵).

به لحاظ اهمیت این دوره از تحصیل و تربیت آدمی، صاحب‌نظران تعلیم و تربیت برای این دوره اهداف متعددی ذکر کرده‌اند. از اهداف دوره متوسطه می‌توان به کسب عادت‌ها و مهارت‌های لازم برای مطالعه و کار، آشنایی با روش‌های مؤثر فکر کردن و بیان کردن، رعایت اصول بهداشت و سازگاری شخصی و اجتماعی، دارا شدن نظر مساعد و قدرشناسی در فرصت‌های مختلف و تدوین یک فلسفه جامع از زندگی اشاره کرد (شریعتمداری، ۱۳۷۹). در طرح کلیات سال نظام آموزش و پرورش ایران (۱۳۶۷) اهداف متعددی برای دوره متوسطه مطرح شده است، بر اساس این طرح، هدف کلی آموزش متوسطه و پیش‌دانشگاهی عبارت از اعتلای سطح فرهنگی، دانش عمومی و آماده ساختن نوجوانان و جوانان برای اشتغال مفید یا ادامه تحصیل در سطوح عالی‌تر تحصیلی بیان شده است (صافی، ۱۳۷۹).

در مراحل اصلاح آموزش و پرورش درباره نظام آموزش متوسطه، علاوه بر توجه به اهداف کلی و عمومی آموزش و پرورش، اهداف ویژه دوره متوسطه به شرح زیر تعیین شده است:

- ایجاد و تقویت یک یا چند مهارت قابل عرضه در بازار که با استعداد‌های فردی تناسب داشته باشد و در عین حال برای رفع نیازمندی جوانانی که در پایان دوره متوسطه به فعالیت‌های تولیدی و اقتصادی می‌پردازند مفید واقع شود،

- ایجاد آمادگی کافی و مطلوب برای تحصیلات دانشگاهی و نیل به درجه تخصصی در رشته‌های نظری و عملی، و

- کمک و یاری جوانان برای کشف استعدادها و توانایی‌های فردی (ندیمی و بروج، ۱۳۸۵).

۶-۲- ضرورت آموزش تعاون، همکاری، تقویت روحیه جمع‌گرایی و مشارکت‌جویی از طریق

برنامه‌های درسی مدارس

مدرسه به عنوان یک نهاد اجتماعی، نقش عمده‌ای در تغییر نگرش و رفتار دانش‌آموزان و آماده کردن آنها برای ورود به جامعه و زندگی اجتماعی دارد. نقش مدرسه کمک به توسعه فردی و اجتماعی افراد در ابعاد مختلف است. برای نیل به اهداف آموزشی، همسویی برنامه درسی مدرسه با نیازهای جامعه یک ضرورت است. هماهنگی بین مدرسه و جامعه باید به گونه‌ای استوار طراحی شود تا هر یک موجب پیشرفت دیگری شود (ملکی، ۱۳۸۷).

در گذشته مشارکت اعضای جامعه در حل مشکلات خود از حد منافع خانوادگی و طایفه‌ای فراتر نمی‌رفت، حل مسائل پیچیده دنیای امروز نه تنها همکاری و همبستگی بیشتری را در حل این معضلات می‌طلبد، بلکه برای رسیدن به این هدف تربیت نیروی انسانی برخوردار از روحیه مشارکت‌جویی از طریق مدارس ضروری است (شعاری‌نژاد، ۱۳۷۵). انتخاب تعاون در برنامه درسی به عنوان ماده درسی در سال ۱۹۹۲ از سوی بنیاد پلانکت^۱ و استفاده از موضوع تعاونی‌های آموزشگاهی در زمینه ارزش‌های اساسی تعاون، حاکی از اهمیت و توجه خاصی است که به مبحث آموزش و تعاون در برنامه‌های درسی داده شده است (شهرپور، ۱۳۸۰).

امروزه گروهی از دانش‌آموخته‌های نظام‌های تربیتی در بعضی جوامع، بویژه در کشورهای در حال توسعه، به محض ترک آموزشگاه به کاری گرویده می‌شوند که با آموخته‌های مدارس خود ارتباط نداشته و از این رو بازده قابل توجهی برای جامعه خود ایجاد نمی‌کنند. گروهی دیگر، به جرگه بیکاران پیوسته و زیربنای اقتصادی جامعه خود را تضعیف می‌نمایند (عسکریان، ۱۳۸۰، ص ۹۳)، جهت رفع این نقیصه و ایجاد ارتباط بین تربیت و مشاغل، یکی از راه‌های نافذ این است که در یک آموزشگاه همراه تعلیمات اجباری نظری، با توجه به مشاغل مورد نیاز جامعه، با شرکت دادن دانش‌آموزان، اعضاء و دست‌اندرکاران آموزشی در دوره دبیرستان، شرکت‌های تعاونی را از راه آموزش به صورت عملی به وجود آورند، تا بدین وسیله ضمن جبران هزینه‌های دوره تحصیلی، در خودسازی خویش نیز برای مشاغل آینده اقدام نمایند. به علاوه در اثر اشاعه این نوع آموزش‌های سازنده تعاون، نوجوانان یک جامعه از طریق سهیم شدن در مشارکت، نیروی ابتکار فردی و خودکفائی را تقویت می‌نمایند. معرفی مدارس تعاون، نمونه‌ای است که می‌تواند در برنامه‌ریزی درسی مورد توجه قرار گیرد (عسکریان، ۱۳۸۰).

¹ - Plunked foundation